

У спеціалізовану вчену раду
Д 35.052.19
НУ «Львівська політехніка»

м. Львів, вул. С. Бандери, 12

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

доктора юридичних наук, професора Бисаги Юрія Михайловича на дисертаційне дослідження Забзалюка Дмитра Євгеновича «Політико-правова доктрина Хрестоносного руху доби Середньовіччя», подане на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Актуальність теми дослідження.

Політико-правові явища та процеси є тим фундаментом, завдяки якому можна досягнути вирішення ключових стратегічних завдань, пов'язаних із здобуттям та утриманням влади, як знаряддя для досягнення визначених цілей. Вони є міцним ідеологічним стержнем для формування, розвитку та маніпулювання суспільною свідомістю. Це дає підстави мовити про існування політико-правових доктрин, які уособлювали в собі усі вищезазначені характеристики. Доба Середньовіччя також відзначалась певною системою поглядів, теорій та учень про особливості державно-правового розвитку, що були виражені у концептуальних ідеях, в основі яких лежить притаманна для певного історичного періоду ідейно-теоретична та ідеологічна основа, своєрідна державно-правова реальність епохи.

В основі усіх суспільно-політичних і державно-правових процесів Середньовіччя, в тому числі Хрестоносного руху, був закладений комплекс політичних, соціально-економічних і правових чинників, які сформували відповідний світоглядний зміст усього середньовічного суспільства та призвели до становлення політико-правової доктрини, що почала формуватися наприкінці XI століття, а остаточно набула чітких обрисів у XII

столітті.

Викладене вище спонукає до думки про актуальність теми дисертаційного дослідження Д. Є. Забзалюка.

На користь актуальності і своєчасності теми дисертаційного дослідження свідчить також і та обставина, що, автор розкриває ідеологічне підґрунтя Хрестоносного руху доби Середньовіччя, котре є першопричиною цього феномена і обумовлює його доктринальний зміст.

Констатуємо також і те, що, незважаючи на певну увагу до проблем Хрестових походів, питання становлення та розвитку політико-правової доктрини Хрестоносного руху предметом комплексного дослідження ще не ставали. За своїми масштабами, проблемністю, суспільною і науковою значимістю обрана тема дослідження цілком відповідає проблематиці докторської дисертації зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертації відповідає науковому напрямку Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»: «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні», затверженому Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» 24 червня 2014 року протокол № 5.

Дисертація виконана на кафедрі теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ та безпосередньо пов'язана з темою науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямом «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0116U004758).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та

рекомендацій.

Дисертаційна робота, є достатньо методологічно збалансованою, оскільки положення наукової новизни, висновки належно обґрунтовані та об'єктивні. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, що поділені на п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Обґрунтованість наукових положень дисертаційної роботи та достовірність отриманих результатів підтверджені комплексним використанням різноманітних методів дослідження, що дозволило якісно проаналізувати доктринальні засади Хрестоносного руху доби Середньовіччя. Під час виконання дисертаційного дослідження автор використовував різні методи наукового пізнання, що в свою чергу, сприяло забезпеченню достовірності та об'єктивності одержаних нових знань.

Методологічну основу дослідження, поряд з філософськими та загальнонауковими методами, склали спеціальнонаукові методи, прийоми, принципи.

З-поміж найвагоміших світоглядних методів використано діалектичний метод, який дозволив виокремити і проаналізувати політико-правову доктрину Хрестоносного руху доби Середньовіччя через категорії «загальне – особливе», «необхідне – випадкове», «множинність – дійсність», «зміст – форма», «причина – наслідок» (усі Розділи).

Застосування методу герменевтики сприяло більш глибокому пізнанню залученого джерельного матеріалу, аналізу та оцінці змісту монографічних праць і наукових публікацій, теорій та концептуальних підходів, що в них містяться (підрозділи 1.1., 1.2). З-поміж останніх головне місце, з огляду на мету і завдання дослідження, відводиться сформованій політико-правовій доктрині Хрестоносного руху доби Середньовіччя. Сукупність герменевтичного та соціально-антропологічного методів дало змогу глибше зрозуміти й повніше узагальнити політико-правові явища та властивості, що складають предмет дослідження (підрозділ 1.3). Аксіологічний метод використовувався для характеристики здобутків зарубіжної та вітчизняної

політико-правової думки для формування політико-правової доктрини Хрестоносного руху (підрозділи 2.2., 2.3). Історичний (конкретно-історичний) метод використовувався для оцінки особливостей історичної епохи Середньовіччя крізь призму визначеного історичного періоду, соціального середовища, впродовж якого та в якому відбувалися зазначені процеси (підрозділи 3.1., 3.2., 5.1). Історично-філософський метод слугував, переважно, для аналізу інтелектуальної спадщини зарубіжних і вітчизняних мислителів – ідей щодо концептуалізації політико-правової доктрини Хрестоносного руху (підрозділ 4.1). Системний метод використовувався для дослідження суспільно-політичних і політико-правових явищ у їх розвитку та динаміці, зокрема, за його допомогою в роботі розглянуто природу політико-правової доктрини Хрестоносного руху у взаємозв'язку з особливостями українського націогенезу й суспільно-політичною ситуацією на етнічних українських землях упродовж зазначеного періоду (підрозділи 4.2, 4.3, 5.2, 5.3). Для розгляду соціокультурних, інтелектуальних, ідеологічних, культурних та інших чинників, обставин і передумов, зокрема щодо їхнього впливу на політико-правові процеси Середньовічної доби використовувався метод факторного аналізу (підрозділи 3.1, 3.2., 3.3). Водночас, метод семантичного аналізу використовувався для означення, витлумачення та представлення термінологічних структур зарубіжних і вітчизняних мислителів XI–XIII ст., громадсько-культурних діячів і науковців XIX–початку XX ст., зокрема для репрезентації й інтерпретації їхнього понятійного апарату (Розділ 2, підрозділи 4.2, 4.3). Через компаративні методи (порівняльно-історичний, що дає змогу виявити спільні та відмінні риси і закономірності розвитку державно-правових явищ і процесів, та порівняльно-правовий, що передбачає глибше вивчення правових явищ, інститутів і процесів через їх співставлення, у порівняльному ключі), вивчалися політико-правові ідеї, конкретні інститути держави і права, нормативні акти тощо (в синхронному та діахронному вимірах). У роботі широко використовувався конкретно-пошуковий (оптимальне використання

нових джерел, монографій, періодичних видань тощо) та конструктивістський методи (у відповідності з яким «політико-правова доктрина Хрестоносного руху» сприймається як цілісна концепція доби Середньовіччя).

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Положення наукової роботи ґрунтуються на об'єктивних теоретичних дослідженнях, висновки є обґрунтованими та базуються на власних судженнях автора. Наукова новизна визначається тим, що за характером розглянутих питань вона є комплексним монографічним дослідженням політико-правової доктрини Хрестоносного руху доби Середньовіччя. В дисертації сформульовано важливі для правозастосовної практики положення і висновки, запропоновані особисто автором. Проаналізована історіографічна та джерельна база дослідження засвідчує значну актуальність даної проблематики серед науковців Заходу та Сходу у різні історичні періоди, адже дана детальна оцінка періоду Хрестових походів у вітчизняній та зарубіжній літературі. Розглянуто та проаналізовано джерела, котрі визначають політичні, соціальні, економічні та правові чинники, які були домінуючими у Середньовічній Європі XI – XIII століття.

Автор поставив собі за мету, на підставі комплексного аналізу наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, а також власного наукового бачення проблеми, сформулювати цілісну та обґрунтовану політико-правову доктрину Хрестоносного руху доби Середньовіччя.

Для досягнення поставленої мети, було визначено вирішення певного кола завдань. Така постановка мети та відповідних завдань вимагала від автора: з'ясувати стан наукової розробки у зарубіжній та вітчизняній історіографії питань Хрестоносного руху доби Середньовіччя; проаналізувати стан джерельної бази дослідження; розкрити теоретичні питання концептуалізації Хрестоносного руху в середньовічному західному

та східному політико-правовому вимірі; визначити загальнотеоретичний зміст поняття «політико-правова доктрина»; проаналізувати доктринальні засади становлення та розвитку політико-правових ідей в добу Середньовіччя; охарактеризувати християнську концепцію влади, як вагомого першоджерела формування політико-правової доктрини доби Середньовіччя; окреслити ідейні засади Хрестоносного руху в теологічній та політико-правовій думці Середньовіччя; виокремити доктринальні особливості Хрестоносного руху доби Середньовіччя; показати значення Хрестоносного руху для суспільно-політичного та державно-правового розвитку Європи; з'ясувати вплив Хрестоносного руху на розвиток канонічного права та юридичної науки; виокремити головні чинники Папської реформації в добу Середньовіччя, спираючись на «кльонійські реформи» в Католицькій церкві та з'ясувати їх вплив на розвиток канонічного та церковного права; проаналізувати становлення та формування духовно-лицарських орденів у період Хрестових походів та вироблення «орденського права» як інноваційної форми Хрестоносного руху; встановити роль християнства у формуванні політико-правового світогляду на Руських землях; охарактеризувати особливості впливу католицизму на державотворчі процеси Київської Русі та Галицько-Волинської держави; оцінити політико-правові аспекти європейської інтеграції Київської Русі та Галицько-Волинської держави в період Хрестоносного руху.

Зміст дисертаційної роботи, характер висновків, до яких прийшов автор та зміст запропонованих ним рекомендацій свідчать, що дисертант зумів досягти мети, яку поставив перед собою.

Заслуговує на увагу різнобічна апробація результатів наукового дослідження: вони багаторазово доповідалися на авторитетних наукових і науково-практичних конференціях, симпозіумах, семінарах; використовуються в навчальному процесі навчальних закладів при підготовці юридичних кадрів.

При виконанні дисертаційного дослідження використана значна

кількість теоретичних робіт, які мають відповідне відношення до аналізованої проблематики. Автор широко оперує роботами не лише вітчизняних, а й зарубіжних істориків та правників. Літературні джерела використовуються критично, ведеться аргументована полеміка з науковцями та практиками. Вільне володіння надбаннями наукової думки не лише показує належний рівень вже проведеного дослідження, а й свідчить про високий потенціал автора. Достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації досягнута шляхом аналізу зібраного теоретичного матеріалу завдяки використанню різноманітних методів наукового пошуку. Належна методологія дослідження також є підтвердженням достовірності наукових положень, висновків та результатів, викладених у дисертації.

Новизна положень та висновки, які виносяться на захист, заявлених як такі, що становлять наукову новизну дійсно є такими. Дисертаційна робота є першим у загальнотеоретичній юриспруденції комплексним науковим дослідженням сутності, передумов становлення та розвитку політико-правової доктрини Хрестоносного руху доби Середньовіччя. Висуваючи вказану загальну ідею та розглядаючи її окремі аспекти, дисертант сформулював низку особистих висновків, пропозицій та рекомендацій, які теж характеризуються науковою новизною і в сукупності вирішують важливу теоретичну і практичну проблему. Дисертація, загалом, є завершеною науковою працею, в якій у логічній послідовності розкрита мета і завдання дослідження.

У контексті дослідження питань, що становили проблематику дисертаційного дослідження, автор цілком слушно зауважує, що основною ідеєю, котра заклала підґрунтя Хрестоносного руху на Схід було паломництво, яке стало фундаментом консолідації європейського світу та методологічною основою об'єднання європейської знаті задля ідеї поширення християнства на Схід (с. 84).

..... Необхідно погодитися з автором, який визначає політико-правову

доктрину як систему поглядів, теорій та учень про особливості державно-правового розвитку, що виражені у концепціях, в основі яких лежить притаманна для певного історичного періоду ідейно-теоретична та ідеологічна основа. І саме остання виступає як методологічний стержень політико-правової доктрини, за допомогою якого вирішуються основні проблеми державно-правового та суспільного розвитку (с. 104).

Узагальнюючи основні вектори змін у середньовічному суспільстві, автор вказує, що приблизно у середині XI століття стався досить відчутний перелом в європейській колективній свідомості, перелом, який не міг не вплинути на колективне буття усього середньовічного суспільства. Тоді в Європі завершувався процес утворення держав, створювалася якась подоба консолідованого захисту від зовнішніх, неєвропейських ворогів. Формувалося поняття європейської спільності (с. 171–172).

Дисертант чітко обґрунтовує, що в основі політичного ладу держав хрестоносців лежала феодальна ієрархія. Першим серед сеньйорів вважався король Єрусалимський. У васальній залежності від нього знаходилися три інших государя, але фактично вони були самостійні. Вся територія поділялася на лицарські феоди різної величини, власники яких були пов'язані відносинами васалітету. Васали повинні були нести військову службу і виконувати волю сюзерена. При цьому на відміну від західноєвропейських звичаїв король мав право вимагати її протягом усього часу, так як держави хрестоносців постійно перебували в стані війни з сусідами. Барони і інші васали зобов'язані були брати участь в засіданнях феодальної ради – Асізі або куріях. Королівська курія – «висока палата», що складалася з великих феодалів, одночасно була і феодальним судом, і військово-політичною радою. Вона обмежувала королівську владу; без її згоди король не міг прийняти жодного скільки-небудь важливого рішення. Всі ці положення були зафіксовані в «Єрусалимських Асізах» – судєбнику, де були зазначені і регламентовані феодальні звичаї Єрусалимського королівства. У цих «Асізах» детально описувались права сеньйорів і обов'язки васалів, порядки

феодалного суспільства тощо (с. 197).

Автор слушно наголошує, що Хрестоносний рух на Близький Схід, без сумніву, послужив каталізатором реформації церковного та канонічного права, оскільки вніс абсолютно новий вектор розвитку як для більшості європейських країн, так і самої Католицької Церкви. Даний етап вимагав вироблення абсолютно нових правил поведінки, ніж ті, які існували до того. Початок доби Хрестових походів зумовив появу не тільки нових зводів канонічного права, але й вплинув і на розвиток правової системи, становлення юридичної освіти, виникнення дієвої юриспруденції (с. 245).

Автор зазначає, що Католицька Церква провела низку реформ, які знайшли своє відображення у формуванні нової державно-правової доктрини. Найбільш яскраво це виражалось у програмі так званої «папської теократії», тобто встановлення верховної влади Папи в церковних і світських справах. Особливої актуальності ця доктрина набула саме в період Хрестоносного руху, коли ідея «папської теократії» стала як ніколи близькою. Крім того, на захоплених хрестоносцями територіях Близького Сходу слід було виробляти особливі норми канонічного і міжнародного права з метою врегулювання відносин з ісламськими державами та із мусульманським світом загалом (с. 267).

Дисертант цілком аргументовано доводить, що доба Хрестових походів знайшла своє відображення і в Києво-Руській державі. Більше того, у роботі досліджується не лише Хрестоносний рух західноєвропейського лицарства XI–XIII століть, але і можлива участь в ньому руських військових дружин. Автор приходить до висновку, що усе ж, в більшій мірі, Хрестоносний рух в середовищі давньоруського суспільства сприймався скоріше як паломництво, аніж як військова кампанія зі звільнення Єрусалиму від невірних. Ігнорування русичами цієї місії можна пояснити не стільки неприйняттям самої ідеї Хрестових походів, чи ворожим ставленням до католицизму, скільки складною зовнішньополітичною ситуацією на Русі і постійними внутрішніми міжусобицями (с. 344).

Окрім того, заслуговують на увагу висновки дисертаційного дослідження Забзалока Д. Є., котрі співзвучні з елементами новизни та ґрунтуються на власних авторських позиціях. Зокрема, автором наголошено, що саме у часи Середньовіччя у Західній Європі викристалізувались та утвердились: 1) ідеї екуменізму, які полягали у необхідності возз'єднання Західної та Східної Церков; 2) доктрина Хрестоносного руху на Схід, як чинники протистояння мусульманській експансії та створення Вселенської християнської держави; 3) адаптація церковного і світського законодавства, їх взаємодія та стимулювання церквою розвитку світського права; 4) місіонерська діяльність та поширення християнства, як системи домінування європейських гуманістичних цінностей (с. 368).

В результаті Хрестоносного руху на Схід, не дивлячись на, по-суті, військове протистояння християнського та мусульманського світів, як зазначає дисертант, відбувся тісний контакт цих двох абсолютно різних культур. Це призвело до того, що науковці згодом назвали ренесансом XII ст. – періоду, коли західний християнський світ усвідомлено намагався втілити свої ідеали у життя. Такі події як боротьба за інвеституру або Хрестові походи, не просто свідчили про нову енергію, а були виявом політико-правової ідеології. Духові нової доби була притаманна жадоба знань. У відомих інтелектуальних центрах значно збільшився випуск книжок, формувались бібліотеки; саму латинську мову спростили і вдосконалили, латинська поезія – стала модою; під час священних воєн було введено в Європі вживання арабських цифр, що дуже полегшило вивчення математики та геометрії; величезний прорив зробила європейська медицина, яка дуже відставала у лікарському мистецтві від мусульман – вона запозичила від Сходу багато лікарських засобів; дуже сильно просунулася уперед астрономія, адже Схід був колискою цієї науки; колосального розвитку зазнало середньовічне мистецтво, архітектура, література тощо. Відкриваючи всюди нові шляхи, віддалені експедиції природним чином сприяли розвитку торгівлі. Варто зазначити, що Латинське королівство в Єрусалимі було

першим експериментом із заснування «заморських колоній Європи» (с. 372–373).

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації в опублікованих працях.

Основні положення та результати опубліковано в 35 наукових працях, а саме: одноосібній монографії, 22 статтях, які опубліковані у фахових журналах, що включені до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз, іноземних профільних журналах, та в 12 у збірниках тез науково-практичних заходів. У публікаціях достатньо відображені всі розділи дисертаційного дослідження. Автореферат дисертації ідентичний за змістом основним положенням дисертації. Висновки здобувача щодо значущості його праці для науки і практики видаються правомірними.

Вирішення наукової проблеми.

Дисертація Д.Є. Забзалюка містить вагомі результати, які в сукупності вирішують важливу наукову проблему, а також забезпечують розв'язання цілої низки практичних питань, що виникають стосовно концептуальних питань теорії та історії держави і права та історії політичних і правових учень. Викладені в роботі наукові положення заповнюють низку прогалів, які існують в історико-правовій науці та є основою для проведення подальших досліджень в контексті дослідження Хрестоносного руху доби Середньовіччя. Отже, найбільш важливі наукові та практичні результати дослідження концептуальних питань та історико-правових засад Хрестоносного руху мають різнопланове значення для юридичної науки та практики і можуть бути використані: у науково-дослідній діяльності для подальших теоретичних пошуків із зазначеної проблематики та сприяють удосконаленню концептуальних положень теорії та історії держави і права та мають практичну цінність для вітчизняних правотворчих процесів.

Результати дослідження можуть використовуватися у: правотворчості –

як теоретичний матеріал для вдосконалення правових норм, спрямованих на урегулювання суспільних та національних відносин в державі, та визначення загальної спрямованості національної правової політики при підготовці й прийнятті відповідних нормативних актів; правореалізації – для удосконалення та розширення форм і методів забезпечення демократичного розвитку державного ладу України; науково-дослідницькій роботі – для подальшого науково-теоретичного опрацювання проблеми політичної та правової думки доби Середньовіччя, осмислення важливих історико-правових питань Хрестоносного руху з метою створення необхідного наукового підґрунтя для інших перспективних досліджень, головними результатами яких мають стати розробки політико-правової доктрини Хрестоносного руху й створення для цього необхідної теоретичної бази; навчальному процесі як теоретичний матеріал для підготовки підручників, навчальних посібників, при розробці навчальних програм та методичних рекомендацій, а також при проведенні лекційних та семінарських занять з низки навчальних дисциплін: «Теорія держави і права», «Історія держави та права зарубіжних країн», «Історія держави та права України», «Історії політичних та правових учень» тощо (Акт впровадження монографії «Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір» в освітній процес Львівського державного університету внутрішніх справ №27 від 03.03.2021 р.; Акт впровадження результатів дисертації в освітній процес Львівського державного університету внутрішніх справ № 28 від 04.03.2021 р.; довідка Національного університету «Львівська політехніка» від 17.02.2021 р. № 67-01-308).

Зауваження та дискусійні положення.

Між тим, не всі авторські тези, твердження і міркування сприймаються як логічний підсумок емпіричних спостережень, що на достатньому рівні обґрунтовані з теоретичних позицій, здобутків юридичної практики і аналізу нормативного матеріалу. Деякі з них потребують додаткових роз'яснень і

уточнень. У зв'язку з цим є необхідність висловити низку зауважень і окреслити дискусійні положення.

1. Враховуючи, що дисертація, беручи до уваги особливість та унікальність предмету дослідження, насичена низкою різноманітних та специфічних термінів, понять, і правового, й історичного, географічного та теологічного характеру, варто було додати перелік умовних позначень, що дозволило б краще орієнтуватись в особливостях доби Середньовіччя загалом та аналізі Хрестоносного руху, зокрема.

2. Розуміючи, що об'єкт дослідження охоплює період XI – XIII століть, що безперечно ускладнює аналіз історіографії та джерельної бази дослідження, усе ж вона, як і текст самої роботи занадто переповнений посиланнями, що впливає на унікальність роботи та на вироблення власної авторської позиції.

3. Підрозділ 2.2 «Доктринальні засади становлення та розвитку політико-правових ідей в добу Середньовіччя» занадто громіздкий. На нашу думку, автор захопився описом особливостей досліджуваної епохи, тим самим, відійшовши від предмету дослідження.

4. Аналізуючи особливості та значення Хрестоносного руху для розвитку правових відносин на Близькому Сході, не повною мірою зрозумілий правовий механізм регулювання феодалських відносин на завойованих хрестоносцями землях.

5. Не зайвим було б у контексті досліджуваної проблематики вказати на те, які особливості канонічного та клонійського права, у чому проявляються аспекти їх взаємодії, або ж точки дотику.

6. У підрозділі 5.1 «Роль християнства у формуванні політико-правового світогляду на Руських землях» доцільно було б конкретизувати, який вплив християнський світогляд справив на формування правової системи, що формувалася на Русі, зокрема на рівень тогочасної правосвідомості і правової культури.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам.

Висловлені зауваження не перешкоджають позитивному ставленню до виконаної Д. Є. Забзалюком дослідницької роботи, а здійснений автором творчий пошук заслуговує на повагу і позитивну підтримку.

Рецензована дисертація вирішує конкретну науково-прикладну проблему, містить раніше не захищені положення, які є особистими напрацюваннями автора, мають наукову цінність і позитивне значення для подальшого розвитку концептуальних питань та доктринального осмислення Хрестоносного руху доби Середньовіччя, зокрема, а також історико-правової науки загалом.

Дисертаційна робота належним чином оприлюднена та пройшла апробацію в наукових публікаціях і виступах на конференціях. Зміст дисертації відповідає вимогам МОН України та відповідно відображений в авторефераті.

Наведене дозволяє визнати дисертацію «Політико-правова доктрина Хрестоносного руху доби Середньовіччя» завершеним самостійним дослідженням, що відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567.

Автор дисертації – Забзалюк Дмитро Євгенович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

**Офіційний опонент –
Завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України.**

Ю. М. Бисага

